

Rasprava
o
političkoj ekonomiji¹

Jean-Jacques Rousseau

Riječ *ekonomija* ili *oeconomia* potječe od *oikos*, *kuća*, i *nomos*, *zakon* i izvorno označava samo mudro i legitimno upravljanje kućom na zajedničko dobro cijele obitelji. Zatim je smisao tog izraza bio proširen na upravljanje velikom obitelji kao što je država. Da bi se razlikovala ova dva značajna ekonomije ona se naziva, u potonjem slučaju, *općom ili političkom ekonomijom*; u prvom pak, *domaćom ili posebnom ekonomijom*. Samo je o prvoj riječ u ovome članku.

Kada bi između države i obitelji i bilo toliko odnosa koliko ih ustvrđuju pojedini autori, ne bi zato iz toga slijedilo da bi pravila vođenja svojstvena jednome od ovih dvaju društava odgovala i drugome. Isuviše se razlikuju po veličini da bi se njima moglo upravljati na istovetan način; uvijek će se do krajnosti razlikovati kućno gospodarstvo gdje otac sve može sam vidjeti i građanska vladavina gdje vođa gotovo sve gleda očima drugih. Da bi u tom pogledu stvari postale podjednake, valjalo bi da se darovitosti, snaga i sve sposobnosti oca uvećaju prema veličini obitelji, te da duša moćnog monarha bude za dušu običnog čovjeka kao što je veličina njegova carstva za baštinu pojedinca.

1

Rousseauova teorijska studija, koja se u literaturi općenito navodi pod naslovom *Discours sur l'économie politique* (*Rasprava o političkoj ekonomiji*, ili Treća rasprava), zacijelo je u nas manje poznata negoli njegove prve dvije rasprave. Prvi put je objavljena studenoga 1755. godine u V tomu *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, glasovitog prosvjetiteljskog poduhvata, čiji je glavni urednik bio Denis Diderot. Zapravo je prvobitni naslov članka *Economie*, s tim da se već u prvoj rečenici precizira kako je riječ o *moralnoj i političkoj ekonomiji* (Cf. *Encyclopédie* ...

extraits, «Univers des letters / Boards», Bordas 1967., p. 79). No, bez obzira na naslov, članak se bavi teorijskim problemima vladavine (gouvernement), što i sam autor izriječno ističe. Stoga nije pretjeran Schumpeterov sud da Rousseauov «članak o političkoj ekonomiji u *Encyclopédie* ne sadrži gotovo ništa od ekonomike» (Cf. Joseph A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize* I, «Informator», Zagreb 1975., str. 116).

Naš je prijevod sačinjen na osnovi izdanja: J. J. Rousseau, *Ecrits politiques*, bibl. 10/18, Paris 1972., S. 31—81. — nap. prev.

Ali kako bi upravljanje državom moglo nalikovati upravljanju obitelji temelj koje je posve drukčiji? Budući da je otac fizički snažniji od svoje djece, sve dok je njegova pomoć njima nužna, za očinsku se vlast s pravom drži da ju je ustanovila priroda. U velikoj obitelji čiji su svi članovi prirodno jednaki, politički autoritet (često samovoljan što se tiče njegova zakonskog oblika) može biti utemeljen samo na konvencijama, kao što magistrat može naređivati drugima samo s obzirom na vrlinu zakonâ. Vlast oca nad djecom, zasnovana na njihovoj pojedinačnoj koristi, ne može se, po svojoj prirodi, proširiti do prava na život i smrt. Međutim, suverena vlast čijom je jedinom svrhom zajedničko dobro, nema drugih granica osim granica dobro shvaćene javne koristi: razlikovanje koje ću objasniti na odgovarajućem mjestu. Prirodna čuvstva nalažu dužnost oca i to tonom koji mu rijetko dopušta da ih ne poslušaju. Vođe uopće nemaju sličnog pravila i doista su obavezni spram naroda samo u odnosu na ono što su obećali učiniti i za što postoji pravo da se zahtijeva izvršenje. Još je važnija razlika u tome što, budući da djeca imaju samo ono što dobiju od oca, očito je da mu sva prava vlasništva pripadaju ili proistječu iz njega. Posve je suprotno u velikoj obitelji gdje je opća uprava ustanovljena samo radi osiguranja pojedinačnog vlasništva koje joj prethodi (općoj upravi — op. pr.). Glavnom je svrhom poslova cijele kuće očuvanje i povećanje očevine da bi jednog dana mogla biti razdijeljena na djecu, ne osiromašujući ih. Umjesto toga, bogatstvo državne blagajne samo je sredstvo, često veoma rđavo shvaćeno, da se pojedince održi u miru i obilju. Jednom riječju, maloj je obitelji suđeno da se širi i jednog dana pretvori u više sličnih obitelji: no budući da je velika obitelj sazdana da bi trajala uvijek u istom stanju, potrebno je da se prva povećava da bi se umnožila, a drugoj ne samo što dostaje da se očuva, nego se lako može dokazati da joj svako povećanje više šteti negoli koristi.

Otac treba da zapovijeda u obitelji, iz više razloga koji proistječu iz prirode stvari. Prvo, ne treba da bude jednak autoritet oca i majke; no potrebno je da upravljanje bude jedinstveno i da, kada su mnijenja podijeljena, postoji odlučan glas koji odlučuje. Drugo, bez obzira na to što se želi predmijevati da su neugodnosti svojstvene ženi lagane, budući da su one za nju razdoblje neaktivnosti, dostatan su razlog da joj oduzmu prvenstvo: naime, kad je ravnoteža potpuna, dostaje slamka da bude narušena. Štoviše, muž treba da ima nadzor nad ponašanjem svoje žene, jer mu je važno da se osigura da djeca, koju je prinuđen priznati i hraniti, pripadaju njemu, a ne drugome. Žena nema jednako pravo nad mužem, jer ne strepi od tako nečega. Treće, djeca trebaju slušati oca, najprije iz nužde, zatim iz zahvalnosti; nakon što je otac podmirivao njihove potrebe u toku polovice njihova života, dužni su posvetiti drugu polovicu staranju o njegovim potrebama. Četvrto, što se posluge tiče, ona mu je dužna služiti poradi zaposlenja koje joj daje, ali može raskinuti pogodbu kad joj prestane odgovarati. Uopće ne govorimo o ropstvu, budući da je ono protivno prirodi i nijedno ga pravo ne može odobriti.

Svega toga nema u *političkom društvu*. Daleko od toga da je vođa prirodno zainteresiran za sreću pojedinaca; nerijetko traži svoju sreću u njihovoj bijedi. Ako je magistratura nasljedna, često dijete zapovijeda lju-

dima. Ako je izborna, tisuću se neprilika osjeti kod izborâ. I u jednom i u drugom slučaju gube se sve prednosti oćinstva. Ako imate jednog vođu, na milosti i nemilosti ste gospodara koji nema nikakvog razloga da vas voli; ako ih imate nekoliko, valja istodobno podnositi njihovu tiraniju i njihovu neslogu. Jednom riječju, neizbježne su zlouporabe i kobne su im posljedice u svakom društvu gdje javni interes i zakoni nemaju nikakvu prirodnu snagu, nego ih neprestano napadaju osobni interes i strasti vođe i članova.

Premda funkcije oca obitelji i prvog magistra trebaju težiti istom cilju, one to čine na tako različite načine, njihova dužnost i njihova prava toliko su različiti, a da ne bi njihovo brkanje dovelo do stvaranja pogrešnih ideja o temeljnim zakonima društva i pada u pogreške kobne za čovječanstvo. Doista, ako je glas prirode najbolji savjetnik koga treba da sluša dobar otac da bi valjano ispunio svoju dužnost, on je (glas prirode — op. pr.) za magistrata samo pogrešan vodič koji ga neprestano udaljuje od vlastitih dužnosti i prije ili kasnije odvlači u propast, njega ili državu, osim ako ga ne zadrži najuzvišenija vrlina. Otac obitelji mora jedino biti oprezan da se zaštiti od izopačavanja te spriječiti da se njegove prirodne naklonosti ne pokvare; međutim, upravo one kvare magistrat. Da bi valjano činio prvi treba da posluša vlastito srce; drugi postaje izdajnik u trenutku kada sluša svoje: čak mu i vlastiti um treba da bude sumnjiv i ne treba da slijedi nijedno drugo pravilo doli javni um, a to je zakon. Zatim, nije li priroda načinila mnoštvo dobrih očeva obitelji; ali, otkad svijet opstoji ljudska je mudrost načinila malo dobrih magistrata.

Iz svega što izložih slijedi da se opravdano razlikuju *javna ekonomija* i *posebna ekonomija*. Budući da Grad nema ništa zajedničko s obitelji osim obaveza vođa da ih učine sretnima — njihova prava ne mogu potjecati iz istog izvora niti mogu ista pravila vladanja odgovarati oboma. Vjerovao sam da će ovih nekoliko redaka dostajati da se sruši gnjusni sustav što ga je vitez Filmer pokušao uspostaviti u radu pod naslovom *Patriarcha*, kojem su dva glasovita čovjeka dala preveliku čast pišući knjige da bi mu odговорili.² Uostalom, ta je pogreška mnogo starija budući da i sam Aristotel, koji ju prihvaća na stanovitim mjestima svoje *Politike*,³ drži podobnim da je pobija na drugim mjestima.

Molim svoje čitatelje da dobro razlikuju *javnu ekonomiju*, o kojoj mi valja govoriti i koju nazivam *vladavina*, od najvišeg autoriteta koga nazivam *suverenitet*: razlika je u tome što jedan ima zakonodavno pravo i obavezuje, u stanovitim slučajevima, i sâmo tijelo nacije, dok drugi ima samo izvršnu⁴ vlast i može obavezati samo pojedince.

2

Riječ je o djelu Roberta Filmera *Patriarcha, or the natural Power of kings* (London, 1680.), teoretičara stujartovskog apsolutizma čije bojovno geslo bijaše *Church and State* (izlazišna je Filmerova teza da su vladatelji oćevi svojih narodâ i predstavnici boga na zemlji). Suprotstavili su mu se Locke (*Of Civil Government*, London, 1690.) i Sidney (*Discourses concer-*

ning Government, London, 1698.). — op. prev.

3

Cf. Aristotel, *Politika*, knjiga prva, glava prva, toć. 2. »Kultura«, Beograd, 1960. godine, str. 3. — op. prev.

4

Napominjemo da je ovdje Rousseau upotrijebio izraz *exécutive*, slijedeći Montesquieua (*Esprits des lois*, IX, 6), što je

Budi mi dopušteno da za trenutak upotrijebim svagdašnjju i u mnogom pogledu ne suviše točnu usporedbu, ali prikladnu da bi me se bolje razumjelo.

Političko tijelo, zasebno uzeto, može se smatrati organiziranim, živim tijelom, nalik čovjekovu. Suverena vlast predstavlja glavu; zakoni i običaji su mozak, načelo nerava i središte shvaćanja, volje i pameti čiji su organi suci i magistrati; trgovina i poljoprivreda su usta i stomak koji pripremaju opće opstojanje; javne funkcije su krv koju jedna mudra ekonomija, imajući funkcije srca, upućuje da cijelom tijelu da hranu i život; građani su tijelo i udovi koji čine da se stroj kreće, živi i radi. Nije moguće raniti bilo koji dio a da odmah bolan osjećaj ne dospije do mozga, ako je životinja u zdravom stanju.

Život jednoga i drugoga jest zajedničko ja cjeline, uzajamna osjetljivost i unutarnja skladnost svih dijelova. Raskine li se ova povezanost, nestane li formalnog jedinstva i ako dodirni dijelovi pripadaju jedni drugima samo time što su postavljeni jedni do drugih — tada je čovjek mrtav, odnosno država se raspala.

I političko tijelo jest, dakle, moralno biće koje ima volju; i ta opća volja što svagda teži očuvanju i blagostanju cjeline i svakog dijela te koja je izvor zakonâ, za sve je članove države (u odnosu na članove i u odnosu na državu) pravilo pravednoga i nepravednoga: istina koja pokazuje, usput rečeno, sa koliko su razboritosti toliki pisci smatrali krađom istančanost što je bila propisana djeci Lakedemonaca da bi dobila svoj skromni obrok; kao da ne mora biti legitimnim sve što zapovijeda zakon. U riječi PRAVO⁵ vidite izvor tog velikoga i sjajnog načela, razvijanje kojega predstavlja ovaj članak.

Važno je primijetiti da ovo pravilo pravednosti, pouzdano u odnosu spram svih građana, može biti nepouzđano sa strancima. Razlog je ovome očit: jer tada volja države, premda općenita u odnosu spram svojih članova, više to nije u odnosu spram drugih država i njihovih članova, nego za njih postaje pojedinačna i individualna volja koja ima svoje pravilo pravednosti u zakonu prirode; što je isto tako sadržano u ustanovljenom načelu. Budući da tada veliki grad svijeta postaje političko tijelo čiji prirodni zakon svagda jest opća volja i čije su države i narodi samo pojedinačni članovi.

Iz tih istih razlikovanja, primijenjenih na svako društvo i njegove članove, proistječu najuniverzalnija i najsigurnija pravila po kojima se može

Isto značno sa riječju *exécutive* (izvršna) — op. prev.

5
Rousseau se poziva na članak *Droit naturel* (Prirodno pravo), objavljen u XI tomu *Enciklopedije*. U literaturi je općenito prihvaćeno da je D. Diderot autor tog članka. No, izrazita podudarnost teorijskih teza oba ova priloga za *Enciklopediju* (cf. Hans Barth, *Volonté générale, et volonté particulière*, u zborniku *Rousseau et la philosophie politique*, «PUF», Paris, 1965., p. 45)

navela je primjerice G. Gourvitcha da i članak o pravu naprosto pripiše Rousseauu! (cf. njegov članak: *Kant et Fichte, interprètes de Rousseau*, francuski prijevod, «Revue de Métaphysique et de Morale», 1971, br. 4, p. 392, fusnota 4). Zanimljivo je spomenuti i mišljenje Ch. W. Hendela (*Jean-Jacques Rousseau moralist*, London, 1934., tom I, p. 98) koji drži da su se Diderot i Rousseau dogovorili o podjeli posla; name, da prvi napiše članak o pravu, a drugi o ekonomiji. — op. prev.

suditi o dobroj ili lošoj vladavini te općenito, o moralnosti svih ljudskih radnji.

Svako *političko* društvo sastoji se od drugih manjih društava različitih vrsta, od kojih svako ima svoje interese i svoje maksime. Ali, osim tih društava, što uvida svatko budući da ona imaju izvanjski oblik u državi, svi pojedinci što ih zajednički interes sjedinjuje obrazuju isto toliko drugih društava, stalnih ili privremenih, čija snaga nije manje zbiljska zato što je manje uočljiva; razni njihovi odnosi, dobro ispitani, jesu istinska spoznaja običaja. To su sva ona prešutna ili formalna udruženja koja na toliko načina preinačuju pojavnosti (appearance) javne volje, utjecajem njihove vlastite. Volja tih posebnih društava svagda ima dva odnosa: za članove udruženja to je opća volja; za veliko društvo to je posebna volja, koja se veoma često drži ispravnom na prvi pogled, a pogrešnom na drugi. Takav može biti pobožan svećenik ili hrabar vojnik ili revnostan plemić, ali loš građanin. Takvo odlučivanje može biti probitačno za malu zajednicu, ali veoma pogubno za veliku. Budući da su posebna društva uvijek podređena društvima u čijem su sastavu, istina je da prije treba slušati njih nego druga društva. No, na žalost, osobni je interes svagda obrnuto proporcionalan dužnosti i raste u mjeri u kojoj udruženje postaje uže a obaveza manje sveta: nepobitan dokaz da je najopćija volja uvijek i najpravednija i da je glas naroda zbilja i glas boga.

Iz toga zato ne slijedi da su javne odluke uvijek pravične; mogu ne biti kada su posrijedi vanjski poslovi; iznio sam razlog. Tako nije nemoguće da jedna republika s dobrom vladavinom započne nepravedan rat. Također nije nemoguće da Vijeće jedne demokracije izda loše dekrete i da osudi nevina: ali to se neće nikada dogoditi osim ako narod nije zaveden posebnim interesima koje mu podmetnu utjecajem i rječitošću nekoliko spretnih ljudi. Tada će javna odluka biti jedna stvar, a opća volja druga. Neka mi se ne stavlja nasuprot atenska demokracija, jer Atena nije uopće u zbilji bila demokracija, nego veoma tiranska aristokracija kojom su vladali mudraci i govornici. Pomno ispitajte što se događa u bilo kakvoj odluci i vidjet ćete da je opća volja uvijek za zajedničko dobro; ali veoma često dolazi do tajnog rascjepa, prešutna saveza, koji radi posebnih gledišta, zna izigrati prirodnu odredbu skupštine. Onda se društveno tijelo zbiljski dijeli na druga tijela čiji članovi prihvataju jednu opću volju, dobru i pravednu u odnosu na ta nova tijela, nepravednu i lošu u odnosu na cjelinu od koje se svako od njih otcjepljuje.

Vidimo s kojom se lakoćom objašnjavaju, uz pomoć ovih načela, prividna proturječja što ih zapažamo u ponašanju tolikih ljudi, savjesnih i časnih u stanovitom pogledu, varalica i lupeža u nekom drugom pogledu; koji bacaju pod noge najsvetije dužnosti i ostaju do smrti vjerni obavezama, često nezakonitima. Tako najpokvareniji ljudi uvijek odaju neku vrst poštovanja javnom vjerovanju; tako čak i razbojnici, kao što je primijećeno u članku *Pravo*, koji su neprijatelji vrline u velikom društvu, obožavaju njen privid u svojim pećinama.⁶

6

Rousseau ima na umu slijedeće mjesto iz spomenutog članka o prirodnom pravu:

Ustanovljavajući opću volju kao prvo načelo javne ekonomije i temeljno pravilo vladavine, nisam smatrao nužnim da ozbiljno ispitujem pripadaju li magistrati narodu ili narod magistratima i da li u javnim poslovima treba konzultirati dobro države ili dobro vođa. Već je dugo praksa na to pitanje odgovorila na jedan način, a um na drugi; općenito, bila bi velika ludost očekivati od onih koji su zapravo gospodari da neki drugi interes pretpostave vlastitome. Bilo bi dakle umjesno podijeliti također javnu ekonomiju na narodnu i tiransku. Prva jest ekonomija svake države gdje vlada jedinstvo interesa i volje između naroda i vođa: druga postoji nužno svagdje gdje vlada i narod imaju različite interese, i sljedstveno tome, suprotstavljene volje. Maksime ove zadnje zapisane su naširoko u arhivama historije i u Machiavellijevim satirama. Druge se nalaze samo na spisima filozofa koji se usuđuju zagovarati prava čovječanstva.

I. Prva i najvažnija maksima legitimne ili narodne vladavine, to jest one kojoj je svrhom dobro naroda, jest dakle, kao što sam rekao, slijediti u svemu opću volju. No, da bi se slijedila valja je poznavati i, osobito, razlikovati je dobro od posebne volje, počevši od sebe samoga: razlikovanje koje je uvijek veoma teško učiniti i koje samo najuzvišenija vrlina može dostatno osvijetliti. Da bi se htjelo treba biti slobodan (još jedna poteškoća, koja nije nipošto manja) pa valja osigurati istodobno i javnu slobodu i autoritet vlade. Potražite motive koji su vodili ljude, ujedinjene uzajamnim potrebama u veliko društvo, da se još tješnje ujedine građanskim društvima, nećete naći drugih doli onaj da se osiguraju dobra, život i sloboda svakog člana zaštitom svih. Međutim, kako siliti ljude da brane slobodu jednoga među njima, a da ne povrede slobodu ostalih? I kako se brinuti za javne potrebe a ne oslabiti pojedinačno vlasništvo onih koje silimo da pridonesu? Kakvim se god sofizmima sve ovo obojalo, izvjesno je da ja više nisam slobodan ako se moja volja može primorati; i ja više nisam gospodar svojeg dobra ako ga netko drugi može dirati. Ta poteškoća, koja se morala činiti neprebrodivom, bila je uklonjena, skupa sa prvom poteškoćom, najuzvišenijom od svih ljudskih ustanova — ili, prije, nebeskim nadahnućem koje je naučilo čovjeka da ovdje dolje podražava nepromjenjive dekrete providnosti. S pomoću koje je neviđene umjetnosti mogao biti pronađen način da se ljudi potčine da bi bili slobodni? da u službi države daju svoja dobra, ruke pa čak i živote svih svojih članova, ne primoravajući i ne pitajući ih? da istakne njihovu suglasnost naspram njihova odbijanja i da ih prisili da sami sebe kazne kada čine ono što nisu htjeli? Kako se može postići da se pokoravaju a da nitko ne naređuje, da služe a da uopće nemaju gospodara; utoliko slobodniji u stvari što i pored prividne potčinjenosti nitko ne gubi od svoje slobode do ono što može škoditi slobodi nekog drugoga? Ta su čuda djelo zakona. Zakonu samom ljudi duguju pravdu i slobodu; to je taj spasonosni organ volje svih koji

«...podvrgavanje općoj volji tvori povezanost svih društava, ne isključujući ni ona koja su zasnovana na zločinu. Na žalost, vrlina je tako lijepa da i lopovi štiju njenu sliku u samom dnu svojih pećina.» (cf. *Encyclopédie* ..., nav. izd., p. 76) — op. prev.

ponovno uspostavlja u pravu prirodnu jednakost između ljudi: to je taj nebeski glas koji određuje svakom građaninu naloge javnog uma i uči ga da djeluje u skladu s pravilima vlastitog razuma te da ne bude u proturječju sa samim sobom. I samo njemu samom vođe moraju dati da govori kada zapovijedaju; jer, čim neovisno o zakonima jedan čovjek smjera podrediti drugoga svojoj privatnoj volji, on u trenutku izlazi iz građanskog stanja i postavlja se naspram njega u čisto prirodno stanje gdje je pokoravanje samo nužnošću određeno.

Najpreči interes vođe, a isto tako i njegova najneizbježnija dužnost, jest dakle da bdije nad ispunjavanjem zakonâ čiji je on izvršitelj i na kojima počiva sav njegov autoritet. Ako treba da osigura da ih izvršavaju drugi, s još jačim ih razlogom treba sam izvršavati, jer on uživa njihove pogodnosti: budući da je njegov primjer tako silan da, čak i kada bi narod htio podnositi da se on oslobodi jarma zakona — trebao bi se čuvati toga da iskoristi tako opasan prerogativ koga će i drugi uskoro nastojati da uzurpiraju, često na njegovu štetu. U osnovi, kako su sve društvene obaveze po svojoj prirodi uzajamne, nije se moguće postaviti iznad zakona, a da se ne odustane od njegovih prednosti; i nitko ne duguje ništa bilo kome tko misli da nije dužan nikome. Iz istog razloga nikada neće biti priznata nikakva iznimka od zakona, ni po kojoj osnovi, u doista prosvijetljenoj vladavini. Čak i građani koji su zbilja zadužili domovinu trebaju biti nagrađeni počastima, a nikada povlasticama; budući da je republika u predvečerju svoje propasti čim netko može smatrati da je dobro ne pokoravati se zakonima. Ali, ako ikada plemstvo ili vojnik ili neki drugi stalež u državi prihvati sličnu maksimu, sve će biti bespomoćno izgubljeno.

Moć zakonâ još više ovisi o njihovoj mudrosti, nego o strogosti njihovih izvršitelja; javnoj volji najveću težinu daje razlog koji ju je propisao: zato Platon smatra veoma važnim opreznost da se svagda stavi na čelo ukaza razložna preambula koja tumači pravednost i korisnost. Doista, prvi je zakon da se poštuju svi zakoni: oštrina kazni uzaludno je sredstvo što su ga izmislili sitni duhovi da bi štovanje koje ne mogu postići zamijenili terorom.

Svagda se zamjećivalo da su zemlje u kojima su kazne najstrašnije također zemlje u kojima su one i najbrojnije; da način da okrutnost kazni samo pokazuje mnoštvo prekršitelja i da se kažnjavanjem svih istom strogošću prisiljavaju krivci da počine zločine da bi izbjegli kažnjavanje svojih krivica.

Ali, premda vlada nije gospodar zakona, i to je mnogo što je njegov jamac i što ima hiljadu načina da postigne da ga se zavoli. Samo se u tome sastoji dar vladanja. Kada se ima sila u rukama nije nikakvo umijeće zastrašiti cio svijet niti pak osvojiti srca; jer iskustvo je već odavno naučilo narod da veoma uvažava svoje vođe zbog svih zala što mu ih ne čine i da ih obožava kada ga ne mrze. Glupan koga slušaju može, kao i netko drugi, kazniti nedjela: istinski ih državnik zna preduprediti; još više nego na djelima, na voljama on širi svoje poštovanja dostojno carstvo. Kada bi mogao postići da cijeli svijet dobro čini, ne bi sâm imao što činiti i remek-djelo bi njegovih poslova bilo u tome da bude dokon. Barem je izvjesno

da je najveća darovitost vođa da preruše svoju vlast da bi je učinili manje mrskom i da vođe državu tako mirno da se čini kako njoj upravljač nije ni potreban.

Zaključujem dakle da, kao što je prva dužnost zakonodavca uskladiti zakone sa općom voljom, tako je prvo pravilo javne ekonomije da upravljanje bude sukladno zakonima. To bi čak bilo dostatno da se državom loše ne upravlja, ako se zakonodavac postarao, kao što je trebao, za sve što iziskuju mjesta, klima, običaji, susjedstvo i svi posebni odnosi naroda koje treba da ustanovi. To ne znači da ne preostaje mnoštvo detalja iz politike i ekonomije prepuštenih mudrosti vlade. No, uvijek postoje dva nepogrešiva pravila za valjano ponašanje u takvim prigodama: jedno je duh zakona koji treba da posluži u odlučivanju kod slučajeva koje zakon nije mogao predvidjeti; drugo je opća volja, izvor i dopuna svih zakona, koju svagda treba konzultirati kod njihovih nedostataka. Kako, reći će mi se, poznavati opću volju u slučajevima gdje se ona uopće nije izrazila? Treba li okupiti cijelu naciju kod svakog nepredviđenog događaja? Trebat će je utoliko manje okupiti zato što nije sigurno da će njena odluka biti izraz opće volje, što je taj način neprimjenjiv u velikom narodu i rijetko je nužan kada je vlada dobronamjerna. Naime, vođe dostatno znaju da je opća volja za javni interes najprobitičnija, to jest najpravičnija; na takav način da samo treba biti pravedan da se osigura slijedenje opće volje. Često se pokazuje, kada ju suviše otvoreno vrijeđaju, usprkos užasnim uzdama javnog autoriteta. Tražim što mi je bliže moguće primjere koje treba slijediti u sličnim slučajevima. U Kini je stalno pravilo vladara da ne dâ za pravo svojim službenicima u svim kavgama što izbiju između njih i naroda. Ako je kruh skup u nekoj pokrajini, intendant je stavljen u zatvor. Ako se u nekoj drugoj dogodi neka pobuna, guverner je svrgnut sa službe i svaki mandarin svojom glavom odgovara za sva zla koja se dogode u njegovoj oblasti. To ne znači da se nakon toga stvar ne ispituje u redovitom postupku; ali dugo je iskustvo tako pripremiло suđenje. Rijetko je pritom potrebno ispravljati kakvu nepravdu; i car, uvjeren da se javna građa nikada ne podiže bez povoda, uvijek raspoznaje kroz buntovne uzvike koje kažnjava točne pritužbe koje usvaja.

Već je to mnogo što se postiglo da vladaju red i mir u svim dijelovima republike; već je mnogo da je država mirna i da su zakoni štovani. Ali, ako se ne čini ništa više, bit će u svemu tome više privida nego zbiljnosti i vlada će teško postići da joj se pokoravaju ograniči li se samo na posluh. Ako je dobro znati upotrijebiti ljude takve kakvi jesu, još je mnogo vrednije učiniti ih takvima kakvi je potrebno da budu: najapsolutniji je autoritet onaj što prodire do čovjekove nutrine i ne izvršava se manje nad voljom nego nad djelima. Zacijelo su narodi napokon ono što od njih načini vladavina: ratnici, građani, ljudi kada to ona hoće; svjetina i ološ, kada joj bude po volji; i svaki se vladar koji prezire svoje podanike i sam obeščašćuje pokazujući da ih nije znao učiniti dostojnima poštovanja. Dakle, obrazujte ljude ako hoćete zapovijedati ljudima; ako hoćete da se zakonima pokorava, potrudite se da ih se zavoli i da dostaje pomisliti što treba učiniti da bi se učinilo ono što treba. To je bilo veliko umijeće starih vladavina, u ta davna vremena kada su filozofi davali zakone narodima ra-

beći svoj autoritet samo da bi ih učinili mudrima i sretnima. Otuda toliki sjajni zakoni, tolika pravila o običajima, tolike javne maksime prihvaćene ili odbačene sa najvećom brižljivošću. Čak ni tirani nisu zaboravljali to značajno svojstvo upravljanja i pažljivo nastojahu pokvariti običaje svojih robova, s istom brižljivošću s kojom magistrati popravljahu običaje svojih sugrađana. Međutim, naše moderne vladavine, koje misle da su učinile sve kada su izvukle novac, niti ne pomišljaju da je nužno ili moguće da se dotle ide.

II. Drugo bitno pravilo javne *ekonomije*, ne manje važno od prvoga. Hoćete li da opća volja bude ostvarena? Postignite da se sve pojedinačne volje podudaraju s njome; i budući da *vrlina* nije doli sukladnost pojedinačne volje sa općom, da istu stvar kažemo jednom riječju, učinite da vladava vrlina.

Da su političari manje zaslijepljeni svojim ambicijama, vidjeli bi koliko je nemoguće da ijedna ustanova, koja god bila, može djelovati u duhu vlastitog zakonskog oblika, ako njome ne upravlja zakon dužnosti; uvidjeli bi da je najveća snaga javnog autoriteta u srcu građana i da za održavanje vladavine ništa ne može nadomjestiti običaje. Tada ne samo da ima ljudi koji znaju upravljati zakonima, nego uglavnom i poštenih ljudi koji im se znaju pokoravati. Onaj tko dospijeva do toga da prkosi griznji savjesti neće oklijevati da prkosi mučenju: kazni manje strogoj, privremenijoj i kojoj se, možemo se nadati, može iznaći. Kakve se god mjere sigurnosti poduzela, oni kojima je samo nekažnjivost potrebna da bi loše postupali nipošto ne manjka načina da izigraju zakon i izbjegnu kaznu. Na taj način, budući da se svi posebni interesi ujedinjuju protiv općega interesa (koji više nije ničiji), javni poroci imaju više snage da oslabe zakone nego što je imaju zakoni da svladaju poroke. I korupcija naroda i vođa obuhvaća napokon i vladavinu, koliko god mudra bila. Najgora je od svih zloupotreba u prividnom pokoravanju zakonima zato da ih se sigurnije prekrši. Uskoro najbolji zakoni postaju najkobniji: sto puta bi bilo bolje da uopće nisu ni postojali. U takvoj situaciji uzalud se izdaje ukaz za ukazom, pravilo za pravilom: sve to služi samo uvođenju novih zloupotreba bez ispravljanja starih. Što više umnažate zakone tim ih više činite dostojnim prezrenja; i svi nadglednici što ih ustanovljujete samo su novi prekršitelji koji će dijeliti sa starima ili će pljačkati zasebno. Uskoro vrijednost vrline postaje vrijednost otimačine: najpodliji ljudi imaju najveći ugled; što su ljudi znatniji to su dostojniji prezira; njihova se ljaga očituje u njihovu dostojanstvu, oni su obeščašćeni svojom časnošću. Ako kupuju glasove vođa i zaštitu žena, to je zato da bi, kad oni dođu na red, prodali pravdu, dužnost i državu. Narod koji ne vidi da su ti poroci prvi uzrok njegovih nevolja, rogobori i viče jadajući se: »Sve moje nesreće dolaze mi od onih koje plaćam da bih se osigurao.«

Tada glas dužnosti, koji više ne govori u srcima, vode moraju zamijeniti krikom terora ili svojim krikom, krikom prividnog interesa kojim varaju svoje kreature. Tada valja pribjeći svim sitnim i prezira dostojnim lukavstvima koja se zovu *državne maksime* i *tajne kabineta*. Sve što od vladavine ostaje na snazi koriste njeni članovi da bi se upropastili i uza-

jamno izigrali, pri čemu su poslovi napušteni ili se obavljaju koliko to zahtijeva osobni interes po kojem se upravljaju. Najzad, sva se spretnost tih političara sastoji u tome da toliko zasjene oči onih koji su im potrebni, tako da svatko vjeruje da radi u svom interesu radeći u njihovome; velim *njihovome*, ako je istinski interes vođa zapravo u tome da unište narode da bi ih potčinili i da upropaste njihovo vlastito dobro da bi sebi osigurali posjedovanje.

No, kada građani vole svoje dužnosti i kada čuvari iskreno nastoje njegovati tu ljubav svojim primjerom i svojom brigom, sve poteškoće nestaju; uprava postize lakoću koja je oslobađa tog mračnog umijeća čija sumornost tvori svu tajnovitost. Ti široki duhovi, tako opasni i tako obožavani, svi ti veliki ministri čija se slava miješa s nesrećama naroda više nisu žaljenja vrijedni; što više vrlina vlada talenti su manje nužni. I samoj ambiciji bolje služi dužnost nego uzurpacija. Uvjeren da njegove vođe rade isključivo da ga usreće, narod ih svojom smjernošću oslobađa nastojanja da ojačaju svoju vlast. To ne znači da vlada treba prezati pred upotrebom svoje vlasti nego da je treba rabiti na legitiman način. U povijesti će se naći tisuću primjera ambicioznih ili malodušnih vođa koje su mekuštvo ili ponos upropastili; nijedan da bi se vođa loše proveo zato što je bio samo pravičan. No ne treba miješati nemarnost s umjerenošću ni blagost sa slabošću. Treba biti strog da bi se bio pravedan. Podnositi zlobu a imati pravo i snagu da je svladaš, znači i sam biti zao. *Sicuti enim est aliquando misericordia puniens, ita est — crudelitas parcens.*⁷

Ne dostaje kazati građanima: *budite dobri*; valja ih naučiti da to budu; i sam primjer, koji je u tom pogledu prva pouka, nije jedino sredstvo koje valja upotrijebiti. Ljubav spram domovine najdjelotvornije je; budući da je, kako sam već rekao, svaki čovjek krepostan kada je njegova pojedinačna volja sukladna u svemu općoj volji. A mi rado hoćemo ono što hoće ljudi koje volimo.

Čini se da čuvstvo čovjekoljublja hlapi i slabi proširujući se na cijelu zemlju i da nas ne mogu pogoditi nevolje Tatarske ili Japana kao nevolja nekog evropskog naroda. Valja na neki način ograničiti i zgusnuti interes i sažaljenje da bi se to čuvstvo pokrenulo. No kako to nagnuće u nama može biti korisno samo onima sa kojima nam valja živjeti, dobro je da čovjekoljublje, usredotočeno među sugrađanima, dobija u njima novu snagu običajem da se viđaju i zajedničkim interesom što ih okuplja. Izvjesno je da je ljubav spram domovine proizvela najveća čuda vrline: to nježno i živo čuvstvo što spaja snagu samoljublja sa svom ljepotom vrline dajući mu energiju koja, ne izobličujući ga, tvori najherojskiju od svih strasti. To on proizvodi toliko besmrtnih djela čiji sjaj zablješćuje naše slabe oči i toliko velikih ljudi čije se antičke vrline smatraju bajkama otkad se počelo ismijavati ljubav spram domovine. Ushiti nježnih srdaca isto se tako čine tlapnjama nekome tko ih nije osjetio: i ljubav spram domovine, sto

7

«Kao što, naime, ponekad velikodušnost kažnjava, tako ponekad okrutnost pošteduje.» Prema francuskom izdanju (u kojem,

začudo, latinski tekst nije preveden) Rousseau ovdje citira sv. Augustina (*Plisma*, 54) — op. pr.

puta vatrenija i divnija od ljubavi milosnice, može se razumjeti samo kroz kušnju: ali lako je zamijetiti u svim srcima što ih grije, u svim djelima što ih nadahnjuje, tu žestoku i uzvišenu revnost kojom ne sja ni najčišća vrlina kada je od nje odvojena. Usudimo se samog Sokrata staviti Catonu nasuprot: jedan je bio više filozof, a drugi više građanin. Atena je već bila izgubljena i Sokrat više nije imao domovine osim cijeloga svijeta: Caton je svoju svagda nosio u dnu svog srca; on je živio samo za nju i nije ju mogao nadživjeti. Sokratova vrlina jest vrlina najmudrijega od svih ljudi; ali između Cezara i Pompeja Caton izgleda kao bog među smrtnicima. Jedan podučava nekoliko pojedinaca, bori se sa sofistima i umire za istinu: drugi brani državu, slobodu, zakone protiv osvajača svijeta i napušta napokon svijet kada više ne vidi domovine kojoj bi služio. Jedan dostojan Sokratov učenik bit će najkreposniji među svojim suvremenicima; dostojan Catonov takmac bio bi još veći. Sreća prvoga bila je u njegovoj vrlini; drugi bi tražio svoju u sreći svih. Jedan bi nas podučio a drugi vodio: i samo će to odlučiti o prednosti. Jer, nikada nije stvoren narod murdraca, ali nije nemoguće usrećiti narod.

Hoćemo li da narodi budu kreposni? Započnimo time, dakle, da zavole domovinu. Ali, kako će je voljeti ako domovina nije za njih ništa više negoli za strance i ako im daje samo ono što nikome ne može odbiti? Bilo bi još i gore ako ne bi imali čak ni građansku sigurnost i ako su njihova dobra, njihovi životi ili njihova sloboda na milost moćnika, a da im nije dopušteno i da se ne mogu pozivati na zakone. Tako, podređeni dužnostima građanskog stanja, a ne uživajući čak ni prava prirodnog stanja, bit će sljedstveno tome u najgorem položaju u kojem se mogu nalaziti slobodni ljudi. Riječ *domovina* može za njih imati samo mrsko i posprdno značenje. Ne treba vjerovati da se može povrijediti ili odsjeći jedna ruka, a da bol ne dospije do glave; i nije vjerojatnije da bi opća volja odobrila da član države, koji god bio, rani ili uništi drugoga od toga da prsti razumnog čovjeka iskopaju njegove oči. Pojedinačna je sigurnost toliko povezana s javnim savezom da, osim obzirâ što se duguju ljudskoj slabosti, tu bi konvencija raskinulo pravo ako bi u državi stradao ijedan građanin koji je mogao biti spašen i ako bi se izgubio ijedan proces s očitom nepravdom. Jer, ako su temeljne konvencije pogažene, ne vidi se više koje bi pravo ili interes mogli održati narod u društvenom savezu, osim ako nije zadržan isključivo silom, koja dovodi do raspada građanskog stanja.

Doista, nije li obaveza tijela nacije da se postara i za posljednjega svojeg člana s istom pozornošću kao i za sve ostale? I je li spas jednog građanina manje opća stvar nego dobrobit cijele države? Neka nam se veli da je dobro da jedan strada za sve; divit ću se tom izrijeku u ustima nekog dostojnog i kreposnog rodoljuba što je spreman dobrovoljno i po dužnosti umrijeti za spas svoje zemlje. Ili, ako se misli da je vladi dopušteno žrtvovati nevinoga za spas mnoštva, držim tu maksimu za jednu od najodurnijih koje je tiranija ikada izmislila, najpogrešnijiu od svih koje mogu biti istaknute, najopasniju što se može prihvatiti i najizravnije suprotstavljenu temeljnim zakonima društva. Daleko od toga da jedan treba da strada radi svih, svi su založili svoja dobra i svoje živote radi obrane svakoga od njih, da bi javna snaga svagda štitila pojedinačnu slabost i cijela drža-

va svakoga člana. Nakon što su, prema pretpostavci, iz naroda izuzeli jednog po jednog pojedinca, natjerajte pristaše te maksime da bolje protumače što podrazumijevaju pod *tijelom države*; i vidjet ćete da će ga svesti, na kraju, na malen broj ljudi koji nisu narod nego službenici naroda; koji su se posebnom zakletvom obavezali da će stradati za spas naroda, pa iz toga kane dokazati da je narod dužan da se žrtvuje za njihov.

Žele li se naći primjeri zaštite koju je država dužna svojim članovima i štovanja što ga je dužna njihovim osobama? Samo ih kod najslavnijih i najhrabrijih nacija na Zemlji treba potražiti i samo slobodni narodi znaju što vrijedi čovjek. U Sparti, znamo u kakvoj je smetenosti bila cijela republika kada se radilo o tome da se kazni građanin koji je kriv. U Makedoniji, život jednog čovjeka bio je tako važnom brigom da se, uza svu Aleksandrovu veličinu, taj moćni monarh ne bi bio usudio hladnokrvno ubiti jednog Makedonca zločinca, obzirom na to da bi se okrivljenik odazvao sudskom pozivu da bi se obranio pred svojim sugrađanima i oni ga ne bi osudili. Ali, Rimljani se istakoše nad svim narodima na Zemlji obzirima vladavine prema pojedincima i njenom pomnom pažnjom u poštovanju nepovredivih prava svih članova države. Ništa nije bilo tako sveto kao život običnih građana: bilo je potrebno ništa manje od skupštine cijelog naroda da bi osudilo jednoga. Ni sam Senat ni konzuli, u svom svom veličanstvu, nisu imali to pravo; kod najmoćnijeg naroda na svijetu, zločin i kazna jednog građanina izazivali su javni očaj. I tako se teškim činilo prosipanje krvi za neki zločin, kakav god bio, da je zakonom *Porcia* smrtna kazna izmijenjena u kaznu izgnanstva za sve one koji su htjeli preživjeti na štetu jedne tako blage domovine. Sve je u Rimu i u armijama odisalo tom uzajamnom ljubavlju sugrađana i tim poštovanjem spram imena rimskog koje je hrabrilo i poticalo vrlinu svakoga koji ga je imao čast nositi. Šešir građanina oslobođenog ropstva, građanski vijenac onoga što je spasio život drugoga — upravo se to gledalo s najvećim zadovoljstvom na svečanim proslavama pobjeda; i valja zamijetiti da su među vijencima kojina su u ratu nagrađivana lijepa djela samo građanski i pobjednikov bili od trava i lišća: svi su ostali bili samo od zlata. Na takav način Rim bijaše krepostan i postade gospodar svijeta. Ambiciozne vođe, pastir upravlja svojim psima i svojim stadima i samo je posljednji među ljudima! Ako je lijepo zapovijedati, to je onda kada nas oni što nas slušaju mogu uvažavati. Štujte dakle svoje sugrađane i učinit ćete sebe poštovanja dostojnim; štujte slobodu i vaša će moć svakodnevno rasti; nikada ne prelazite vaša prava i uskoro će biti bez granica.

Neka se domovina pokaže dakle zajedničkom majkom svih građana; neka im zemlju učine dragom prednosti što ih u njoj uživaju; neka im vlada ostavi dostatan udio u javnoj upravi da bi osjećali da su kod kuće i neka zakoni budu u njihovim očima jamci zajedničke slobode. Ta prava, tako lijepa kao što jesu, pripadaju svim ljudima; međutim, premda se čini da ih ne napada izravno, loša volja lako svodi učinak na ništa. Zakon koji se zlorabi istodobno služi kao moćno napadačko oružje i kao štit protiv slaboga; a izlika javnog dobra uvijek je najopasniji bič za narod. U vladavini je najnužnije a možda i najteže strogo poštenje u pravednom postupanju sa svima i osobito u zaštiti siromašnoga protiv tiranije bogatoga.

Najveće je zlo već učinjeno kada postoje siromašni koje treba braniti i bogati koje treba zadržavati. Samo se na osrednjosti postiže sva snaga zakona; oni su podjednako nemoćni protiv bogatstva bogatoga i protiv bijede siromašnoga; prvi ih izigrava, drugi im izmiče; jedan kida platno a drugi prolazi kroz njega.

To je dakle jedan od najvažnijih poslova vlade zapriječiti krajnju nejednakost imutka, ne oduzimanjem bogatstva od njihovih posjednika nego ne dajući nikome mogućnosti da ih stječe; niti građenjem skloništa za sirotinju nego osiguravajući građane da to ne postanu. Ljudi nejednako raspoređeni na teritoriju, nagomilani na jednom mjestu dok su druga opustjela; lijepa umijeća i čiste vještine na račun korisnih i napornih obrta; poljoprivreda žrtvovana trgovini; poreznik što je postao nužan zbog lošeg upravljanja državnim prihodima; najzad, potkupljivost dotjerana do takve prekomjernosti da se uvaženje mjeri zlatnicima pa se čak i same vrline prodaju za novac — takvi su najočitiiji uzroci obilja i bijede, posebnog interesa koji je zamijenio javni interes, uzajamne mržnje građana i njihove ravnodušnosti za zajedničku stvar, korupcija naroda i slabljenja svih sredstava vladavine. Posljedicom su takva zla koja se teško liječe kada se već pojave, ali koje mudra uprava može predvidjeti da bi se dobrim običajima očuvala i poštovanje zakonâ, ljubav spram domovine i snagu opće volje.

No, sve će te mjere opreza biti nedostatne, ne pođemo li u tome još dalje. Završavam ovaj dio javne *ekonomije* onim čime sam trebao započeti. Domovina ne može opstojati bez slobode, ni sloboda bez vrline, ni vrlina bez građana. Imat ćete sve ako obrazujete građane; bez toga ćete imati samo zle robove, počev od državnih vođa. Međutim, obrazovati građane nije posao od jednog dana; da biste ih imali kao ljude valja ih podučiti dok su djeca. Neka mi se kaže da netko tko vlada ljudima ne treba da izvan njihove prirode traži savršenost za koju oni nisu sposobni; da ne treba htjeti uništiti u njima strasti i da ostvarenje takvog nauma ne bi bilo ništa poželjnije nego što je moguće. Sa svim tim suglasit ću se utoliko prije što bi čovjek bez strasti zacijelo bio jako loš građanin. No valja također priznati da iako se ne mogu ljudi naučiti da ništa ne vole, nije nemoguće naučiti ih da više vole neki predmet nego neki drugi te da više vole ono što je istinski lijepo nego ono što je ružno. Primjerice, ako ih dostatno rano vježbamo da svagda promatraju vlastitu osobu samo u njenim odnosima sa državnim tijelom i da zamjećuju, da tako kažemo, vlastito opstojanje samo kao dio opstojanja države — mogli bi dospjeti do toga da se na stanovit način poistovete sa tom većom cjelinom, da se osjete pripadnicima domovine, da je ljube onim osobitim čuvstvom što ga osamljeni čovjek ima samo za sebe samoga te da tako preobrazu u uzvišenu vrlinu tu opasnu sklonost iz koje se rađaju svi naši poroci. Mogućnost tih novih usmjerenja ne samo što nam pokazuje filozofija, nego nam i historija pruža tisuću očiglednih primjera: među nama su oni tako rijetki zato što se nitko ne brine za to da bude građana a još je manje pameti da se nešto poduzme da bi ih se obrazovalo. Prekasno je za izmjenu naših prirodnih nklonosti kada one pođu svojim tokovima i kada se navika sjedini sa samoživošću; prekasno je da bismo se izvukli izvan nas samih čim je *ljudsko ja*,

usredotočeno u našim srcima, steklo to prezira dostojno djelovanje koje upropašćuje svu vrlinu i tvori život sitnih duša. Kako bi ljubav spram domovine mogla niknuti sred tolikih strasti što je zagušuju? i što preostaje sugrađanima od srca već podijeljenoga između lakomosti, milosnice i taštine?

Upravo od prvog trenutka u životu treba naučiti da se zasluži živjeti; i kako od rođenja sudjelujemo u pravima građana, trenutak našeg rođenja treba biti početak ispunjavanja naših dužnosti. Ako postoje zakoni za zrelo doba, trebaju postojati i za djetinjstvo koji će podučavati slušanju drugih; i kao što ne prepuštamo razumu svakog čovjeka da bude jedinim sucem njegovih dužnosti, utoliko manje treba prepustiti prosvjedenosti i predrasudama očeva odgoj njihove djece koji je za državu još važniji nego za očeve. Jer, prema prirodnom toku, očeva mu smrt često uskraćuje posljednje plodove tog odgoja, a domovina prije ili kasnije osjeti učinke; država traje, obitelj se raspada. Ako javna vlast, nadomještavajući očeve i preuzimajući tu važnu funkciju, stiče njihova prava ispunjavajući njihove dužnosti — očevi imaju utoliko manje razloga tužiti se, zato što u tom pogledu oni zapravo samo mijenjaju ime i što će zajednički, pod imenom građana, imati isti autoritet nad svojom djecom koji su izdvojeno imali kao očevi, te zato što neće biti manje slušani kada govore u ime zakona nego što bijahu slušani dok govorahu u ime prirode. Javni odgoj pod pravilima što ih je propisala vlada i pod magistratima što ih je ustanovio suveren jest, dakle, jedna od temeljnih maksima narodne ili zakonite vladavine. Ako su djeca zajednički podignuta u okrilju jednakosti, ako su prožeta državnim zakonima i maksimama opće volje, ako su naučena da ih štiju povrh svih stvari, ako su okružena primjerima i predmetima koji im neprestano govore o nježnoj majci koja ih hrani, o njenoj ljubavi prema njima, o neprocjenjivim dobrima koje dobijaju od nje, o uzvratu koji su joj dužni — ne dvojimo da će tako naučiti da se uzajamno ljube kao braća, da uvijek žele ono što društvo hoće, da neplodno i zaludno mlaćenje prazne slame sofista zamijene djelima ljudi i građana te da jednog dana postanu branitelji i očevi domovine čija su djeca bili tako dugo.

Neću uopće govoriti o magistratima određenim da upravljaju tim odgojem koji je zacijelo najvažniji državni posao. Uvidamo da kada bi se takve oznake javnog povjerenja olako davale, kada ta uzvišena funkcija ne bi bila namijenjena onima koji su dostojno ispunili sve druge funkcije i koji su vrijednošću svojih časnih poslova zaslužili blagi odmor svoje starosti i vrhunac svih časti — svaki bi poduhvat bio uzaludan i odgoj neuspješan. Naime, svugdje gdje pouku ne podržava autoritet, a primjer pravilo, poduka je bez ploda; čak i vrlina gubi ugled u ustima onoga koji ju ne primjenjuje. No, neka slavni ratnici, pognuti pod bremenom lovorika, propovijedaju hrabrost; neka neporočni magistrati, iskušani u grimiznoj odjeći i u sudovima, podučavaju pravdu; i jedni i drugi obrazovat će na taj način kreposne nasljednice i prenositi u naslijeđe slijedećim generacijama iskustvo i nadarenosti voda, hrabrost i vrlinu građana, i svima zajedničko nalječenje da se živi i umire za domovinu.

Znam samo tri naroda koji nekoć primjenjivahu javni odgoj: i to Krećani, Lakedemonci i stari Perzijci; kod sva tri imao je najveći uspjeh,

a kod posljednja dva učinio je čudo. Kada se svijet podijelio na suviše velike nacije da bi se njime moglo valjano vladati, to sredstvo više nije bilo primjenjivo; i drugi razlozi, koje čitatelj može lako vidjeti, također su spriječili da ne bude pokušao ni kod jednog modernog naroda. Veoma je upadljiva stvar da su Rimljani mogli bez njega; ali Rim je bio, u toku pet stotina godina, trajno čudo i svijet se ne treba nadati da će ga ponovo ugledati. Vrlina Rimljana, stvorena iz gnušanja spram tiranije i zločina tiranâ i iz urođene ljubavi spram domovine, učinila je od njihovih domova škole građana; a neograničena vlast očeva nad njihovom djecom unijela je toliko strogosti u posebne uredbe da otac bijaše (pred njim se više strahovalo nego pred magistratima) cenzor običaja i osvjetnik zakonâ u svome domaćem sudu.

Na taj način pažljiva i dobro usmjerena vladavina, bdijući nad time da se u narodu održi ili oživi ljubav spram domovine i dobrih običaja, već izdaleka otklanja zla koja prije ili kasnije proistječu iz ravnodušnosti građana za sudbinu republike te drži u uskim granicama onaj osobni interes koji toliko odvaja pojedince i čija moć državu slabi tako da ništa ne može očekivati od njegove dobre volje. Svugdje gdje narod voli svoju zemlju, štuje zakone i živi jednostavno, preostaje učiniti malo stvari da bi ga se usrećilo; i u javnoj upravi, gdje bogatstvo ima manjeg udjela nego u slučaju pojedinaca, mudrost je tako blizu sreći da se te dvije stvari podudaraju.

III. Nije dostatno imati građane i štititi ih, valja također misliti i na njihovo izdržavanje; staranje za javne potrebe očito slijedi iz opće volje i trećom je bitnom zadaćom vladavine. Ta se zadaća ne sastoji u tome, kao što bi trebalo uvidjeti, da se ispune žitnice pojedinaca i da ih se oslobodi od rada, nego u održanju obilja da im je na dohvat te da im, da bi ga stekli, rad uvijek bude nužan i nikad nepotreban. Zadaća se proširuje i na sve operacije koje se tiču troškova izdržavanje državne blagajne i izdataka javne uprave. Dakle, budući da smo govorili o općoj *ekonomiji* u odnosu na vladavinu ljudima, preostaje nam da ju razmotrimo u odnosu na upravljanje dobrima.

Ovaj dio ne nudi manje poteškoća za rješavanje, ni proturječja koje treba ukloniti, nego prethodni dio. Izvjesno je da je pravo vlasništva najsvetije od svih prava građana i u stanovitom pogledu važnije i od same slobode: bilo zbog toga što o njemu najbliže ovisi održanje života; bilo pak zato što, budući da je dobra lakše uzurpirati i teže braniti nego osobe, treba više poštovati ono što se lakše može ugrabiti; bilo zato, napokon, što je vlasništvo istinski temelj građanskog društva i istinsko jamstvo obaveza građana: jer ako dobra ne odgovaraju za osobe, ništa ne bi bilo lakše nego izigrati svoje obaveze i izrugivati se zakonima. S druge strane, nije manje sigurno da održanje države i vlade iziskuje troškove i izdatke; kako svatko tko prihvaća ciljeve ne može odbacivati sredstva, iz toga slijedi da članovi društva trebaju svojim dobrima pridonositi njegovu izdržavanje. Stoviše, teško je vlasništvo pojedinaca osigurati s jedne strane, a ne napadati ga sa druge. Nije moguće da svi propisi što se odnose na red naslijeđivanja, oporuke, ugovore ne ometaju građane, u stanovitom

pogledu, u raspolaganju njihovim vlastitim dobrom i sljedstveno tome u njihovu prava vlasništva.

Ali, osim onoga što sam naprijed kazao o suglasnosti koja vlada između autoriteta zakona i slobode građanina, valja dati, što se tiče raspolaganja dobrima, značajnu napomenu koja uklanja mnoge poteškoće: naime, kao što je pokazao Pufendorf⁸, po prirodi prava vlasništva, to se pravo nipošto ne proširuje s onu stranu života vlasnika i u trenutku kada je čovjek mrtav njegovo mu dobro više ne pripada. Dakle, propisati mu uvjete pod kojima može njime raspolagati znači u biti oslabiti njegovo pravo tek po izgledu, a zapravo ga proširiti.

Općenito, premda ustanova zakonâ koji uređuju vlast pojedinaca u raspolaganju njihovim vlastitim dobrom pripada samo suverenu, duh tih zakonâ koji vlada treba slijediti u njihovoj primjeni jest (s oca na sina i malo po malo) da dobra obitelji odlaze i otuđuju se što je manje moguće. Postoji očit razlog za to u koristi djece, kojoj bi pravo vlasništva bilo posve nepotrebno ako im otac ne bi ništa ostavljao. Štoviše, budući da su djeca često svojim radom pridonijela stjecanju očevih dobara, od svoje su volje pripojeni njegovu pravu. Ali, drugi razlog, udaljeniji i ne manje značajan, jest u tome što ništa nije kobnije za običaje i republiku od stalne izmjene stanja i bogatstva među građanima: promjena koje su dokaz i izvor tisuću nereda, koje potresaju i miješaju sve i putem kojih se onima što su podignuti za jednu stvar namijenjuje neka druga — ni oni što se dižu ni oni što se spuštaju ne mogu iznaći maksime i znanja primjerena njihovom novom stanju i mnogo manje ispunjavaju dužnosti. Prelazim na predmet javnih financija.

Kada bi narod sâm vladao sobom i kada ne bi bilo nikakvog posrednika između državne uprave i građana, trebalo bi davati samo prema prilikama, razmjerno javnim potrebama i mogućnostima pojedinaca. Budući da nitko ne bi gubio iz vida ubiranje i korištenje prihoda, ne bi se mogle neprimjetno uvući ni prevara ni zloupotreba u njegovu upotrebu. Država ne bi nikada bila preopterećena dugovima niti narod pretovaren nametima; ili bi ga barem sigurnost zaposlenja utješila zbog težine pristojbi. Ali, stvari se nisu mogle tako razvijati. Koliko god država bila ograničena, građansko društvo svagda je previše brojno da bi njime mogli vladata svi njegovi članovi. Nužno je da državni prihodi budu u rukama vođa, koji, osim državnog interesa svi imaju i svoj posebni, a taj nije uslišan na posljednjem mjestu. Narod sa svoje strane, koji bolje zamjećuje lakomost vođa i njihovo ludo trošenje nego javne potrebe, gunđa videći da je lišen nužnoga da bi drugoga snabdjeo suviškom. Kada ga već te smislice ogorče do određenog stupnja ni najpoštenija uprava neće uspjeti ponovno uspostaviti povjerenje. Tada, ako su doprinosi dobrovoljni, ne proizvode ništa; ako su prinudni, nezakoniti su. U toj se okrutnoj alternativni — pustiti da država propadne ili da se napadne sveto pravo vlasni-

štva koje je oslonac države — očituje poteškoća pravedne i mudre *ekonomije*.

Pronaći fond dostatan za izdržavanje magistrata i drugih službenika te za sve javne izdatke, prva je stvar koju utemeljitelj republike treba učiniti, nakon ustanovljavanja zakonâ. Taj se fond naziva *aerarium* ili *fiscus*, ako je u novcu; *javno vlasništvo* (*domaine public* — op. pr.), ako je u zemljama. Posljednji je poželjniji od prvoga, iz razlogâ što ih je lako uočiti. Tko god je dostatno razmislio o ovom predmetu ne može o njemu drukčije misliti nego Bodin⁹ koji *javno vlasništvo* smatra najpoštenijim i najsigurnijim sredstvo za zbrinjavanje državnih potreba. Valja napomenuti da je prvom Romulusovom brigom u podjeli zemlje bilo da trećinu namijenjeni za tu upotrebu. Priznajem da nije nemoguće da se proizvod javnog vlasništva kojim se loše gospodari može svesti ni na šta; ali nije u biti javnog vlasništva da se njime loše gospodari.

Prije svakog korištenja, taj fond treba utvrditi ili prihvatiti skupština naroda ili staleža zemlje, što i određuje njegovu kasniju upotrebu. Nakon te svečanosti koja te fondove čini neotuđivim, oni, da tako kažemo, mijenjaju svoju prirodu. Njihovi prihodi postaju toliko sveti da je pronevjera i najmanje stvari na uštrb njihove namjene ne samo najsrमतnija od svih krađa nego i zločin uvrede veličanstva. Golema je bruka za Rim da je neporočnost kvestora Catona bila izložena primjedbama, te da je jedan imperator, nagrađujući s nekoliko talira darovitost nekog pjevača, morao dodati da taj novac potječe iz dobra njegove porodice, a ne iz državnoga. No, ako ima malo Galbâ, gdje ćemo tražiti Catone? I kada jednom porok ne bi obeščašćivao, koje bi vođe bile toliko savjesne da se uzdrže i ne diraju javne prihode koji su im prepušteni na raspolaganje, te da im ne nametnu uskoro sebe same, hineći podudarnost svojih zaludnih i sablažnjivih razuzdanosti sa slavom države i podudarnost sredstava za širenje njihova autoriteta sa sredstvima za povećanje njihove moći? Osobito u ovome osjetljivom svojstvu upravljanja, vrlina je jedino djelotvorno sredstvo, a magistratova neporočnost jedina uzda kadra svladati njegovu lakomost. Knjige i svi računi upravitelja više služe sakrivanju nego otkrivanju njihova nepoštenja; i opreznost nikad nije toliko okretna u smišljanju novih mjera opreza koliko je to lupeštvo u njihovu izigravanju. Ostavite, dakle, upravitelje i hartije i stavite financije u poštene ruke; to je jedino sredstvo da bi se njima pošteno upravljalo.

Kada su javni fondovi ustanovljeni, državne vođe imaju pravo upravljača; jer to je upravljanje svagda bitno svojstvo vladavine, premda ne uvijek podjednako. Njegov utjecaj raste u mjeri u kojoj opada utjecaj ostalih resora. Možemo kazati da je vladavina dospjela do posljednjeg stupnja korupcije kada joj je novac jedinim nervom. Međutim, kako svaka vladavina teži popuštanju, samo taj razlog dostatno pokazuje zašto nijedna država ne može opstojati bez neprestanog rasta prihoda.

Prvo osjećanje nužnosti toga rasta također je i prvi znak unutarnjega

⁹
U djelu *Six livres de la République* (1577.)
— nap. franc. izd.

državnog nereda. Mudri upravljač, razmišljajući o nalaženju novaca za zbrinjavanje prisutnih potreba, ne zanemaruje ni istraživanje dalekog uzroka te nove potrebe: poput mornara koji, videći da mu voda osvaja brod, ne zaboravlja, pokrećući pumpe, da potraži i zapuši rupu.

Iz toga pravila proistječe najvažnija maksima za upravljanje financijama, a to je da treba mnogo brižljivije raditi na predviđanju potreba nego na podizanju prihoda. S kojom god hitnom pokušali nešto učiniti, pomoć što stiže poslije zla, i još sporije, uvijek dovodi do stradanja države: dok se razmišlja o liječenju nekog zla, već se neko drugo osjeća, pa i sami resursi stvaraju nove neprilike; tako da je na kraju nacija prezadužena, narod tlačen, a vladavina gubi svu svoju snagu i dospjeva dotle da čini malo stvari sa mnogo novaca. Vjerujem da su iz ove velike, valjano ustanovljene maksime proistekla čuda starih vladavina koja više postizavahu svojom štedljivošću nego naše vladavine sa svim svojim riznicama. Otud, možda, proizlazi svagdašnje prihvaćanje riječi *ekonomija*, pod kojom će se prije razumijevati mudro upravljanje onime što se posjeduje negoli sredstva da se stekne ono što se nema.

Neovisno o javnom vlasništvu koje državi daje razmjerno čestitosti onih koji njime upravljaju, kada bi se dostatno poznavala sva snaga opće uprave, osobito kada se ograničuje na zakonita sredstva — iznenadili bi nas resursi koje imaju vođe za predviđanje svih javnih potreba, ne dirajući dobra pojedinaca. Budući da su gospodari cijele državne trgovine, ništa im nije lakše nego usmjeriti je tako da se stara za sve, a da se pri tom često čini kako se oni uopće ne miješaju. Raspodjela namirnica, novaca i roba u točnim razmjerima, prema vremenima i mjestima, istinskom je tajnom financija i izvorom njenih bogatstava, ako oni što njima upravljaju znaju usmjeriti svoj pogled dostatno daleko i napraviti, prema prilici, prividan i neposredan gubitak da bi zbilja ostvarili goleme profite u nekom dalekom vremenu. Kada vidimo vladu što ne samo da ne prima nego plaća prava za izvoz žita u godinama obilja i za njihov uvoz u godinama nestašice — potrebno je takve činjenice imati pred očima da bi ih se držalo istinitima; stavili bismo ih među romane da su se negda dogodile. Pretpostavimo da se radi otklanjanja nestašice u lošim godinama predloži da se ustanove javna spremišta; u koliko državi održanje tako korisne ustanove ne bi poslužilo kao izlika za nove namete! U Genèvi, te žitnice koje je mudra uprava ustanovila i koje održava, javno su sredstvo u lošim godinama i uvijek glavni državni prihod: *Alit et ditat*, lijepi je i točni natpis koji čitamo na pročelju zdanja. Da bih ovdje izložio ekonomski sustav dobre vladavine često sam okretao pogled prema ekonomskom sustavu te republike: sretan što tako nalazim u svojoj domovini primjer mudrosti i sreće koje bih želio vidjeti kako vladaju u svim zemljama!

Ako se ispita kako rastu državne potrebe, naći će se kako se to često zbiva, po prilici kao kod pojedinaca, manje zbog istinske nužde, a više uslijed porasta nepotrebnih želja te da često izdaci rastu samo zato da bi se njima poslužilo kao izlikom za povećano ubiranje poreza. Tako da bi država katkad i dobila kada bi izbjegla da bude bogata, jer joj je to prividno bogatstvo u biti tegobnije i od samog siromaštva. Može se oče-

kivati, istina je, da će se narodi držati u još skućenijoj ovisnosti tako što će im se jednom rukom davati ono što im se drugom oduzima. Toj je politici pribjegao Josip sa Egipćanima. Ali, taj je šuplji sofizam tim kobniji za državu budući da se novac više ne vraća u iste ruke iz kojih je uzet i da se sličnim maksimama samo obogaćuju dangube osiromašujući korisne ljude.

Želja za osvajanjima jedan je najvidljivijih i najopasnijih uzroka rečenog porasta. Ta želja, koju često stvara druga vrst ambicije nego što je ona za koju se čini da ju propovijeda — nije uvijek ono što izgleda da jest i nije toliko njen istinski poticaj u vidljivoj želji za uvećanjem nacije koliko u skrivenoj želji da se iznutra poveća autoritet vođa, uz pomoć porasta trupa i promjena što ih u duhu građana izazivaju ratne stvari.

Barem je posve izvjesno to da ništa nije tako gaženo i bijedno kao što su osvajački narodi i da čak i njihov uspjeh samo povećava njihovu bijedu. Da nas povijest nije poučila, dostajao bi razum da nam pokaže da što je država veća time i izdaci postaju razmjerno jači i tegobniji; naime, sve provincije trebaju isporučiti svoj udio za troškove opće uprave a, osim toga, imaju i za svoje zasebne uprave iste izdatke kao da su nezavisni. Dodajte tome da se sva bogatstva stvaraju na jednom mjestu, a troše na drugome: što uskoro ruši ravnotežu proizvedenoga i potrošnje, te veoma osiromašuje zemlju da bi se obogatio samo jedan grad.

Drugi izvor povećanja javnih potreba, ovisan o prvome. Može doći neko doba kada građani, ne zanimajući se više za zajedničku stvar prestaju biti branitelji domovine. Tada bi i magistrati više voljeli zapovijedati plaćenicima nego slobodnim ljudima, barem zato da bi u zgodnom trenutku upotrijebili one prve radi jačeg podjarmljivanja ovih drugih. U takvome je stanju bio Rim pred kraj Republike i pod imperatorima. Jer sve su pobjede prvih Rimljana, kao i one Aleksandrove, izvojevali odvažni građani koji su kada je potrebno znali dati krv za domovinu, ali koji ju nikad nisu prodavali. Tek se od opsade Véiesu počelo s plaćanjem rimskoj pješadiji; i Marius je bio prvi koji je, u Jugurtinom ratu, obeščastio rimske legije uvodeći u njih oslobođene robove, probisvjete i druge plaćenike. Postavši neprijateljima narodâ, premda su preuzeli na sebe da ih usreće, tirani su ustanovili regularne trupe, prividno da bi svladali stranca a zapravo da bi ugnjetavali stanovnika. Radi obrazovanja tih trupa, trebalo je teške dignuti sa zemlje, pa je njihova odsutnost smanjila količinu namirnica i povisila njihovu cijenu zbog poreza što su uvedeni radi njihova izdržavanja. Zbog toga prvog nereda počeli su gundati narodi. Da bi ih se pokorilo, trebalo je umnažati trupe pa prema tome i bijedu. Sto je beznađe više raslo, tim se više sudilo nužnim da se ono još više poveća da bi se otklonili učinci. S druge strane, ti plaćenici što ih se moglo cijeliti po cijeni po kojoj su se sami prodavali, gordi zbog svog poniženja, prezirući zakone čiji su zaštitnici i svoju braću čiji su kruh jeli, smatrali su da je časnije biti Cezarovim satelitima nego braniteljima Rima. Zavjetovani na slijepu poslušnost držahu podignut bodež nad svojim sugrađanima, spremni da sve podave na prvi mig. Ne bi bilo teško pokazati da je to bio jedan od glavnih uzroka propasti rimskog carstva.

Pronalazak artiljerije i utvrda prisilio je u naše doba suverene Evrope da ponovno uspostave upotrebu regularnih trupa radi čuvanja svojih mješta; ali, premda su motivi legitimniji postoji bojazan da učinci ne budu podjednako kobni. Osim toga, trebalo bi opustošiti sela da bi se obrazovala vojske i garnizoni te, ne manje od toga, tlačiti narode radi njihova izdržavanja. Ove se opasne ustanove množe odnedavno takvom brzinom u svim našim podnebljima da se ne može predviđati ništa doli skoro opustošenje Evrope i prije ili kasnije propast naroda koji ju obitavaju.

Kako god bilo, valja uočiti da takve ustanove nužno ruše istinski ekonomski sustav koji glavni prihod izvlači iz javnog vlasništva, pa preostaje samo neugodno sredstvo prireza i poreza, o čemu mi još valja govoriti.

Ovdje se treba prisjetiti da je vlasništvo temelj društvenog ugovora i njegov prvi uvjet, da bi se svakoga sačuvalo u mirnom uživanju onoga što mu pripada. Istina je da se svatko obavezuje, istim ugovorom, da će pridonositi za javne potrebe. Ali, budući da to obavezivanje ne može nauditi temeljnom zakonu i uz pretpostavku da su ugovarači priznali očiglednost potrebe — vidimo da taj doprinos mora biti dobrovoljan da bi bio legitiman; ne u smislu pojedinačne volje, kao da bi bilo nužno dobiti suglasnost svakog građanina i kao da bi on trebao dati što mu se sviđa (što bi bilo izravno suprotno duhu saveza), nego u smislu opće volje, većinom glasova, po razmjernoj tarifi, što udaranju poreza oduzima svaku proizvoljnost.

Tu istinu, da porezi mogu biti zakonito uspostavljeni samo uz suglasnost naroda ili njegovih predstavnika, općenito priznaju svi filozofi i juriskonzulti koji su stekli neku reputaciju u pitanjima političkog prava, ne isključujući ni samog Bodina. Ako je nekolicina i ustanovila prividno različite maksime, osim što je lako uvidjeti posebne poticaje koji su ih na to naveli, stavili su toliko uvjeta i ograničenja da uglavnom stvar ponovno dolazi točno na isto. Jer, što se prava tiče, svejedno je može li ga narod odbiti [porez — op. pr.] ili pak suveren nema ga pravo tražiti. Ako je riječ samo o sili, nema nekorisnije stvari nego ispitivati što je zakonito ili što nije.

Postoje dvije vrste prihoda koji se sakupljaju od naroda: jedni, stvarni, što se utjeruju nad stvarima; drugi, osobni, što se naplaćuju po glavi. I jedni se i drugi nazivaju *porezima* ili *prirezi*: kada narod utvrđuje sumu koju daje naziva se *prirezi*; kada daje sav proizvod za jednu pristojbu naziva se *porez*. Naizgled u knjizi *Esprit des lois* da je namet po glavi svojstveniji ropstvu i da stvarna pristojba više odgovara slobodi. To bi bilo neprijeporno kada bi udjeli po glavi bili jednaki, jer tada ne bi bilo ničeg nerazmjernijeg od takve pristojbe; a upravo u točno promotrenim razmjerima sastoji se duh slobode. Ali, ako je pristojba po glavi točno razmjerna dobrima pojedinaca, kao što bi to mogla biti ona što u Francuskoj nosi naziv *glavarina*¹⁰ (koja je na taj način istodobno i stvarna

10

Napominjemo da su slijedeći izrazi prevedeni kako slijedi: *impôt* kao porez, *subside* kao prirez, *capitation* kao glavarina — op. prev.

i osobna), tada je ona najpravičnija i sljedstveno tome, najprimjerenija slobodnim ljudima. Ponajprije se čini kao da se ti razmjeri mogu lako uočiti; naime, pokazatelji su uvijek javni, budući da se odnose na stanje koje svatko ima na svijetu. Ali, osim što lakomost, povjerenje i prevara znaju izbjeći sve do iznošenja na vidjelo, rijetko se u tim računima vodi računa o svim elementima koji unutra pripadaju. Najprije, valja uvažiti količinske odnose, po kojima, kada su sve stvari jednake, onaj tko ima deset puta više dobara nego netko drugi treba da plati deset puta više nego on. Drugo, odnose upotreba: to jest, razliku između nužnoga i suvišnoga. Tko ima samo najnužnije ne treba ništa plaćati; onome tko ima suviška pristojba može po potrebi ići sve do svote koja obuhvaća sve što prekoračuje ono što mu je nužno. Na to će on reći da je u odnosu na njegov rang za njega nužno ono što bi bilo suvišno za nižeg čovjeka. Ali, to je laž: jer otmjen ima isto tako dvije noge kao i prostak i nema više od jednog stomaka kao ni ovaj. Štoviše, to navodno nužno tako je malo nužno za njegov rang da će ga još više poštovati ako bi ga se odrekao radi neke hvalevrijedne svrhe. Narod bi se bacio ničice pred ministrom koji bi pješice išao na Vijeće, zato što je prodao kočije poradi neke preke državne potrebe. Napokon, zakon ne propisuje uznositost nikome i pristojnost nikada nije razlog protiv prava.

Treći odnos, koji se nikada ne uračunava i koji bi se uvijek trebao računati, jest odnos koristi koje svatko izvlači iz društvenog saveza koji čvrsto štiti goleme posjede bogataša a bijednome tek što ostavlja uživanje u kolibi koju je izgradio vlastitim rukama. Zar sve prednosti društva nisu za moćnike i bogataše? Ne zauzimaju li samo oni sva unosna zanimanja? Zar im nisu osigurane sve milosti, sva izuzeća? Zar nije sva javna vlast njima u prilog? Ako neki uglednik pokrade svoje povjericie ili čini druga lupeštva, zar nije svagda siguran da će proći nekažnjeno? Udarci toljagom što ih dijeli, nasilja što ih čini, čak i umorstva i ubojstva za koja je kriv — zar to nisu poslovi koji se stišavaju i koji su nakon šest mjeseci bespredmetni? Neka taj isti čovjek bude pokraden, cijela je policija uskoro u pokretu; i teško nevinome kojeg sumnjiči! Prolazi li kroz opasno mjesto, eto oružane pratnje u pohodu. Pukne li osovina njegove nosiljke, sve mu trči u pomoć. Ako se galami pred njegovim domom, veli jednu riječ, i sve se utišava. Ako ga gomila smeta, učini mig, i sve se sređuje. Ako se neki kočijaš nađe na njegovu putu, njegovi su ga ljudi spremni umlatiti. I pedeset će čestitih ljudi koji idu za svojim poslom prije biti pogaženo negoli dokon fakin što kasno dolazi u svojoj kočiji. Svi ti obziri ne koštaju ga ni paru. Oni su pravo bogatog čovjeka a ne cijena bogatstva. Koliko je slika siromašnoga različita! Što mu čovječanstvo više duguje tim mu društvo više oduzima. Sva su mu vrata zatvorena, čak i kada ih ima pravo otvoriti; ako katkad i poluči pravdu, bit će mu potrebno više napora nego drugome da poluči milost. Ako treba obaviti neki kuluk, služiti miliciju, njemu se daje prednost. On svagda nosi, osim svog bremena, breme svog bogatijeg susjeda koji raspolaze svotom kojom ga se oslobađa. Dogodi li mu se i najmanja nesreća, svatko se udaljuje od njega. Prevrne li se njegova sirotina teretna dvokolica, ne samo što mu nitko neće pomoći nego ću ga smatrati sretnim ako izbjegne zlostavljanja nezgodnih ljudi nekog mladog vojvode. Riječju, svaka mu

besplatna pomoć izmiče kada mu je potrebna, upravo zato što je nema čime platiti. Ali, držat ću ga izgubljenim čovjekom ako na nesreću ima čestitu dušu, ljupku kćer i moćnog susjeda.

Nije manje važno pripaziti na to da se gubici siromašnih mnogo teže nadoknađuju nego gubici bogataša te da uslijed potrebe uvijek raste poteškoća stjecanja. Ni sa čime se ne čini ništa. To je istinito u poslovima, kao i u fizici: novac je sjeme novca i katkad je teže zaraditi prvi zlatnik nego drugi milijun. Još više: sve što siromašni plaća zauvijek je izgubljeno za njega i ostaje ili se vraća u ruke bogatoga — i budući da samim ljudima koji sudjeluju u vladavini, ili onima koji su joj blizu, prije ili kasnije dolaze porezni prihodi, očit je njihov interes, čak i kada plaćaju svoj dio, da povećaju poreze.

Sažmimo u nekoliko riječi društveni ugovor dvaju staleža. »Vama sam potreban jer sam bogat, a vi ste siromašni. Dogovorimo se između sebe: dopustit ću vam čast da me služite pod uvjetom da mi date ono malo što vam ostaje za napor koji ću uložiti da vam zapovijedam.«

Ako se pomno spoje sve te stvari naći će se — da bi se pristojbe raspodijele na pravičan i istinski razmjern način — da porezi ne trebaju biti udareni samo s obzirom na dobra obveznika, nego i s obzirom na složenu razliku njihovih uvjeta i suvišak njihovih dobara: veoma važan i težak postupak koji svakodnevni obavlja mnoštvo pisara, poštenih ljudi koji znaju aritmetiku — no kojem se postupku Platon i Montesquieu nisu usudili pribjeći bez strepnje, moleći nebo za prosvijećenost i poštenje.

Daljnja je nezgoda osobne pristojbe u tome što se isuviše osjeća i što se previše grubo sakuplja: što ne spriječava da bude izložena propalim potraživanjima, jer je lakše sačuvati glavu od popisa i potjere nego posjede.

Među svim ostalim nametima, census na zemlje ili stvarni namet, svagda je važio kao najpogodniji u zemljama gdje ima više obzira spram količine proizvoda i sigurnosti ubiranja nego spram uznemiravanja naroda. Čak su se usudili kazati da treba opteretiti seljake da bi ga se probudilo iz lijenosti te da on ne bi ništa radio kada ne bi trebao ništa plaćati. Ali, iskustvo poriče kod svih naroda svijeta tu smiješnu maksimu: upravo u Nizozemskoj, u Engleskoj, gdje težak plaća veoma malo stvari, te osobito u Kini, gdje ne plaća ništa, zemlja je najbolje obrađena. Naprotiv, svugdje gdje je ratar opterećen razmjerno proizvodu svog polja, on ga ostavlja na ugaru ili iz njega izvlači samo ono što mu je potrebno za život. Jer dok gubi proizvod svog truda, dobijati će ne radeći ništa; a oglobiti rad jako je čudnovato sredstvo za odstranjivanje lijenosti.

Pristojba na zemlje ili na žito, pogotovo kada je pretjerana, uzrokuje dvije tako strahovite nezgode koje bi mogle opustošiti i upropastiti, na dugi rok, sve zemlje u kojima je uspostavljena.

Prva nezgoda proistječe iz nedostatka prometa novaca: budući da trgovina i industrija privlače u glavne gradove sav novac sela. A kako porez uništava razmjer koji bi se još mogao postići između potreba ratara

i cijene njegova žita, novac neprestano odlazi i ne vraća se nikad; što je grad bogatiji, tim je zemlja siromašnija. Prihod od nameta prelazi iz ruku vladara ili novčara u ruke vještaka i trgovaca; a težak, koji nikada ne prima ni najmanji dio, napokon se iscrpljuje plaćajući uvijek jednako i primajući uvijek manje. Kako bismo htjeli da može živjeti čovjek koji bi imao samo vene, a ne i arterije, ili čije bi arterije nosile krv samo do četiri prsta od srca? Chardin veli da se u Perziji kraljeva prava na namirnice također plaćaju u namirnicama. Ta upotreba, za koju Herodot svjedoči da je nekoć primjenjivana u istoj zemlji do Darija — može spriječiti zlo o kojem sam govorio. Ali, osim ako u Perziji intendanti, ravnatelji, pisari i čuvari skladišta nisu druga vrst ljudi nego svugdje drugdje, teško mi je povjerovati da do kraja stiže i najmanja stvar od tih proizvoda, da se žito ne kvari u svim žitnicama i da vatra ne uništava većinu tih skladišta.

Druga nezgoda proistječe iz prividne prednosti koja pušta da zla postanu ozbiljnija prije nego što se opaze: naime, žito je takva namirnica koju porezi uopće ne poskupljuju u zemlji što ga proizvodi i čija količina, usprkos njegovoj apsolutnoj nužnosti, pada a da cijena ne raste: uslijed čega veliki broj ljudi umire od gladi, premda žito i dalje ostaje jeftino, a samo ratar ostao je opterećen porezom koji nije mogao odbiti po prodajnoj cijeni. Valja dobro pripaziti da ne treba rasuđivati o stvarnom nametu kao o pravima svih roba koje povisuje cijenu pa ih više plaćaju kupci nego trgovci. Jer ta su prava, koliko god jaka mogla biti, ipak svojevolljna i trgovac ih plaća samo razmjerno robama što ih kupuje; a kako ih kupuje samo razmjerno prodaji on nameće zakon pojedincu. Ali ratar je, prodao ili ne, prisiljen plaćati u utvrđenim terminima za teren koji obrađuje; nije gospodar da bi mogao čekati da njegova namirnica dobije cijenu koja mu odgovara; kada ne bude prodavao da bi se izdržavao, bit će prisiljen prodati da bi platio namet. Tako da ponekad silna veličina nameta održava nisku cijenu namirnice.

Također zamijetite da resursi trgovine i industrije, daleko od toga da obiljem novca učine namet podnošljivijim, samo ga čine još tegobnijim. Uopće neću inzistirati na veoma očitoj stvari: naime, ako veća ili manja količina novca u državi njoj može dati više ili manje kredita vani — to ni na koji način ne mijenja zbiljsko bogatstvo građana i ne čini ih ni više ni manje bogatima. Ali, dat ću dvije važne napomene: prva, osim ako država ima suvišak namirnica i ako obilje novca potječe iz njihove prodaje u inozemstvu — gradovi u kojima se obavlja trgovina jedini osjećaju to obilje a seljak postaje relativno još siromašniji; druga, budući da cijena svih stvari raste s množenjem novca — trebaju i porezi razmjerno rasti. Tako da je ratar još opterećeniji, ne videći resurse.

Valja uočiti da je namet na zemlje istinski porez na njihov proizvod. Međutim, svatko priznaje da ništa nije tako opasno kao porez na žito koji plaća kupac: kako se ne uočava da je zlo sto puta gore ako taj porez plaća sam obrađivač zemlje? Zar to ne znači napadati supstanciju države do njezina izvora? Zar to ne znači raditi najizravnije moguće na opustošenju zemlje i sljedstveno tome na njezinoj propasti na dug rok? Jer za naciju nema gore oskudice nego što je oskudica u ljudima.

Dužnost je istinskog državnika uzvisiti svoje poglede na položaj poreza iznad predmeta financija, preobraziti tegobna opterećenja u korisna pravila uljudbe i postići da narod posumnja je li svrha tih ustanova dobro nacije prije nego li prihod pristojbi.

Prava na uvoz stranih roba, na koje su stanovnici lakomi premda zemlji nisu potrebni, prava na izvoz onih proizvoda zemlje kojih ona nema suviše i bez kojih stranci ne mogu, prava na prihode nekorisnih umijeća i suviše unosnih, prava na unošenje u gradove stvari za čisto zadovoljstvo te općenito na sve luksuzne predmete — ispunit će cijelu tu dvostruku svrhu. Upravo takvim porezima koji odtirećuju siromašnoga i opterećuju bogatstvo, treba spriječiti stalan porast nejednakosti imutka, potčinjavanje mnoštva radnika i nekorisnih slugu bogatašima, umnažanje dokonih ljudi u gradovima i napuštanje selâ.

Važno je postaviti između cijene stvari i prava koja im dajemo takav razmjer da gramžljivost pojedinaca ne bude suviše ponukana na prijevaru veličinom profita. Treba također spriječiti lakoću krijumčarenja izborom roba koje je najteže sakriti. Napokon, uputno je da porez plaća onaj koji koristi oporezovanu stvar, a ne onaj koji ju prodaje, kojem bi količina prava s kojima bi raspolagao davala sredstva i dovodila ga u napast da ih krijumčari. To je trajan običaj u Kini, zemlji na svijetu u kojoj su porci najčvršći i ponajbolje plaćani; trgovac ne plaća ništa, samo kupac stječe pravo, što ne dovodi ni do prigovora niti do pobuna, zato što su namirnice nužne za život, kao što su riža i žito, potpuno oslobođene plaćanja, pa narod nije uopće tlačen, a porez pada na imućne ljude. Uostalom, strah od krijumčarenja ne treba toliko nalagati sve te mjere koliko oprez koji bi vlada trebala imati da zaštiti građane od zavodljivosti nezakonitih profita koji bi, nakon što su stvorili loše građane, uskoro stvorili i nepoštene ljude.

Neka se ustanove jake pristojbe na livreju, na kočije, na zrcala, lustere i namještaj, na tkanine i pozlate, na dvorišta i vrtove hotelâ, na predstave svih vrsta, na sva isprazna zanimanja, kao što su lakrdijaši, pjevači, glumci, — jednom riječju, na tu gomilu predmeta za luksuz, zabavu i dangubljenje koji budu svima oči i koji se baš zato ne mogu sakriti što je njihova jedina upotreba da se pokažu, jer bili bi nepotrebni kada ne bi bili viđeni. Neka se ne strahuje da su ti proizvodi proizvoljni zato što su zasnovani na stvarima koje nisu apsolutno nužne. To bi značilo doista slabo poznavati ljude ako bi se vjerovalo, kad ih je već luksuz zaveo, da ikada mogu od njega odustati. Sto puta će prije odustati od nužnoga i radije će umrijeti od gladi nego od sramote. Porast potrošnje bit će samo razlog više da je podrži, kada taština da se pokaže bogatim izvuče dobiti iz cijene stvari i troškova pristojbi. Dok bude bilo bogatih, oni će htjeti da se razlikuju od siromašnih. A država ne može obrazovati manje tegoban i sigurniji prihod nego na tom razlikovanju.

Iz istog razloga industrija ne bi bila oštećena ekonomskim poretkom koji bi bogatio financije, oživljavao poljoprivredu odtirećujući težaka i neprimjetno približavao sve imutke do one osrednjosti koja tvori istinsku snagu države. Moguće je, priznajem, da bi porezi mogli pridonositi bržem

smjenjivanju nekoliko moda: ali to će biti samo zbog toga da bi ih nadomjestile druge na kojima će radnik zaraditi, a da pritom državna blagajna ništa ne izgubi. Riječju, pretpostavimo li da je duh vladavine u neprestanom postavljanju svih pristojbi na bogatstva, dogodit će se jedna od dvije stvari: ili će bogati odustati od svoje suvišne potrošnje i ostati samo na korisnoj koja će se okrenuti na dobit države; tada će ravnoteža poreza proizvoditi učinke najboljih zakona protiv raskoši, državna potrošnja nužno će se smanjiti zajedno sa potrošnjom pojedinaca i državna blagajna neće na taj način manje primati, jer će joj izdaci biti još manji. Ili, bogati niukoliko ne smanjuju svoju raskoš, državna blagajna imat će u prihodu poreza resurse što ih je tražila da bi zbrinula zbiljske državne potrebe. U prvom slučaju, državna blagajna obogaćuje se svom potrošnjom što se više ne vrši; u drugome, obogaćuje se i nekorisnom potrošnjom pojedinaca.

Dodajmo svemu tome važno razlikovanje u pitanju političkog prava kojem bi (razlikovanju — op. pr.) vlade, ljubomorne da sve učine same, trebale posvetiti veliku pozornost. Rekao sam da osobne pristojbe i porezi na apsolutno nužne stvari — budući da izravno napadaju pravo vlasništva i prema tome istinski temelj političkog društva — uvijek uzrokuju opasne posljedice, ako nisu ustanovljene uz izričitu suglasnost naroda ili njegovih predstavnika. Nije isto sa pravima na stvari čija se upotreba može zabraniti. Jer tada, budući da pojedinac nipošto nije prisiljen plaćati, njegov prilog može biti dobrovoljan; tako da pojedinačna suglasnost svakog obveznika nadomješta opću suglasnost i čak je pretpostavlja na stanovit način: jer zašto bi se narod suprotstavljao svakom nametu koji pada samo na onoga koji ga hoće plaćati? Čini mi se izvjesnim da se sve što nije ni zakonom propisano, ni protivno običajima, a što vlada može braniti, može i dopustiti s pomoću zakona. Primjerice, ako vlada može zabraniti upotrebu karuca, s još više razloga može nametnuti pristojbu na karuce: mudar i koristan način da se pokudi upotreba, ne obustavljajući je. Tada pristojbu možemo promatrati kao vrst globe čiji prihod naknađuje zloupotrebu koju kažnjava.

Možda će mi netko primijetiti da će oni što ih Bodin naziva *obmanjivačima*, to jest oni što udaraju i izmišljaju pristojbe, budući da su u klasi bogatih, obmanuti ostale radi vlastitih troškova i preuzeti pristojbe na sebe da bi odteretili siromašne. Ali, valja odbaciti slične ideje. Kada bi, u svakoj naciji, oni kojima suveren povjerava vladanje narodima po položaju bili njihovim neprijateljima, ne bi bilo potrebno istraživati što trebaju činiti (oni koji vladaju — op. prev.) da bi ih usrećili.

Prijevod: Dragutin Lalović